

Sananrajaisten äänneilmioiden synkroniaa ja diakroniaa¹

Niin kauan kuin kieltä on vakavasti tutkittu synkroniselta kannalta, ovat sananrajoille ominaiset äänneilmiot vetäneet tutkijain huomiota puoleensa. Ei ole sattumaa, että näiden ilmiöiden kuvaus kehittyi pitkälle jo muinaisintialaisessa kieliopinkirjoituksessa: juuri sanskritille ovat näet luonteenomaisia moninaiset morfofonologiset vaihtelut sanan loppuäänteen ja välittömästi seuraavan sanan alkuäänteen yhtymäkohdassa. Sanskritista tunnetusti on peräisin se yleisnimitys, jota myös nykyinen kielentutkimus sananrajaisista äänneilmioista käyttää: *sandhi*, tai täsmällisemmin *ulkoinen sandhi* erotukseksi sanansisäisillä morfeeminrajoilla tavattavista äänneilmioista eli *sisäisestä sandhista*.² Sitä mukaa kuin moderni kielitiede on yhä enemmän kiinnostunut kielestä puhtaasti synkronisena järjestelmänä, ovat sananrajaiset äänneilmiot saaneet uutta monipuolista valaisua. Suhtautuminen niihin on tosin melkoisesti vaihdellut tutkijaa ja tutkimusasennetta myöten. Mainitsen vain pari esimerkkiä. Jo Adolf Noreen teki vuosisatamme alussa suuressa Vårt språk-teoksessaan (II s. 7—) tarkkoja laskelmia siitä, kuinka monta erilaista konsonanttiyhtymää nykyruotsissa teoreettisesti saattaisi tuottaa sanan loppukonsonantin kombinoituminen seuraavan sanan alkukonsonanttiin, ja siitä, missä määrin nuo teoreettiset kombinaatiomahdollisuudet käytännössä toteutuvat. Asiaankuuluvasti Noreen myös vertaili toisiinsa sandhiasemille ominaisten ja pelkästään sanavartaloitten sisässä tavattavien konsonanttiyhtymien osuutta ruotsin äännejärjestelmässä. Sanansisäisten ja sananrajaisten (tai yleisemmin morfeeminsisäisten ja -rajaisten) äännesuhteiden vertailulle perusti myös N. S. Trubetzkoy kolmisen vuosikymmentä myöhemmin sen osan fonologista oppirakennelmaansa, jonka hän kutsui »rajausopiksi» (Abgrenzungslehre). Noreenin esitykseen verrattuna uutta hänen teoriasaan oli juuri fonologisen näkökulman tarkka vaarinotto. Trubetzkoy kutsui (Grundzüge der Phonologie s. 241—261) rajasignaaleiksi sellaisia äännteitä tai äännesekvens-

¹ Esitetty lectio praecursoriana Helsingin yliopistossa 27. toukokuuta 1964.

² Sanskrit on hyvä esimerkki kielestä, jossa ulkoisen ja sisäisen sandhijärjestelmän ero on suhteellisen jyrkkä: sananrajoille (mukaan luettuna yhdyssanojen yhdysosien rajat) ovat ominaisia aivan määrättyypiset morfofonologiset vaihtelut ja tietyt äännesekvenssit, kun taas »sisäisessä sandhissa luvalliset sellaisetkin äännesekvenssit ovat paljolti identtisiä yksityisten morfeemien sisässä käypien sekvenssien kanssa ja vähemmän rajallisia kuin ulkoisessa sandhissa tavattavat» (W. Sidney Allen, Sandhi, 's-Gravenhage 1962, s. 15). Varsin samantapainen on ulkoisen ja sisäisen sandhin suhde myös suomessa; tärkein ero on, että ulkoisessa sandhissa meillä päinvastoin ovat mahdollisia lukuisat sellaisetkin äännesekvenssit, joita ei tavata sisäisessä sandhissa eikä morfeeminsisäisessä asemassa. Toisaalta on kieliä, joissa sanansisäisillä morfeeminrajoilla tavattavat äänneilmiot (lähinnä juuri eri äännesekvenssien toteutumismahdollisuudet ja morfofonologiset vaihtelut) läheisesti rinnastuvat sananrajaisiin äänneilmioihin ja poikkeavat enemmän tai vähemmän jyrkästi morfeeminsisäisistä suhteista. Sellaisia ovat esim. ruotsi, saksa ja suomalais-ugrilaisista kielistä unkari.

sejä, jotka jossakin kielimuodossa esiintyvät nimenomaan sanan- (tai morfeemin-) rajoilla mutta eivät sanan (tai morfeemin) sisässä. Rajasignaaleja hänen mukaansa oli nyt kahdenlaisia: foneemisia ja afoneemisia. Ottaaksemme esimerkin suomen kielestä: sanaparissa *kovat huudot* tavattava sekvenssi *-t h-* on tyypillinen foneeminen rajasignaali, kahden sellaisen foneemin yhtymä, jotka eivät sanan sisässä milloinkaan esiinny peräkkäin. Sanaparissa *kovat ajat* tavattava sekvenssi *-t a-* sen sijaan on murteissa ja yleiskielessä tavallisen ääntämysten mukaan afoneeminen rajasignaali. Foneemit *t* ja *a* voivat näet hyvin esiintyä peräkkäin sanan sisässäkin, mutta vain sananrajalla saattaa toteutua sellainen ääntämys, jossa tavunraja sijoittuu näiden kahden foneemin väliin tai jakaa *t:n* kahtia (tyyppi *kovat' ajat*).

Trubetzkoy'n tekemää kahtiajakoa foneemisiin ja afoneemisiin rajasignaaleihin on syytä tähdentää erityisesti siksi, että juuri sellaiset ilmiöt, jotka Trubetzkoy'n järjestelmässä luokittelevat afoneemisten rajasignaalien joukkoon, ovat saaneet tavattoman tärkeän sijan Amerikassa parin viime vuosikymmenen aikana käydyssä kielitieteellisessä keskustelussa. Jos näet fonologinen analyysi pyritään toteuttamaan vailla viittausta morfologiseen tai syntaktiseen tasoon — kuten Amerikassa varsin yleisesti on pyritty —, niin afoneemisten rajasignaalien varaan rakentuvat fonologiset oppositiot voidaan taloudellisesti kuvata vain ottamalla avuksi jokin ylimääräinen operationaali käsite. Sellaiseksi on tarjoutunut junktuuri, George L. Tragerin ja Bernard Blochin 1941 esiin heittänyt apuväline, josta sittemmin on annettu jos jonkinlaisia tulkintoja ja jonka teoreettinen hämäryys ja sovellusvaikeudet näyttävät kasvavan sitä enemmän, mitä runsaampaan kieliainekseen sitä koetetaan sovittaa. On kiintoisaa nähdä, mikä tulee olemaan tämän käsitteen kohtalo sen jälkeen, kun Uudella mantereellakin yhä yleisemmin on ruvettu tunnustamaan pelkästään omaan taasoonsa tukeutuvan fonologisen analyysin periaatteellinen mahdottomuus.³

Sananrajaisten äänneilmioiden synkronisella tutkimuksella on epäilemättä vielä avara työmaa edessään. Niitä äännesekvenssejä, jotka sananrajoilla tietyssä kielimuodossa tavataan, ei voida tarkastella irrallaan laajemmista yhteyksistä, ja tähänastisen tutkimuksen pääansiona onkin pidettävä sitä, että se on teroittanut katseet tuollaisia yhteyksiä etsimään. Ajatelkaamme sellaisia ensi näkemältä yksinkertaisia tapauksia kuin hämäläismurteiden sananrajageminaattoja *-k k-* ja *-v v-*. Ne ovat tulos aivan määrättytyypisten sanojen kombinoitumisesta keskenään. *-k k-* syntyy sananrajalle ensinnäkin silloin, kun terminaalissa asemassa *t:*hen päättyvä sana välittömästi edeltää *k-*alkuista, esim. *monet + kerrat = monek kerrat*, ja toiseksi silloin, kun *k-*alkuista sanaa edeltää sellainen terminaalissa asemassa vokaaliin päättyvä sana, joka konsonantiaalikuisen sanan seurattessa noudattaa tietynlaista morfo-

³ Hyvän yleiskatsauksen junktuuri-käsitteen tähänastiseen oppihistoriaan on esittänyt Ilse Lehiste tutkielmassaan »An Acoustic-Phonetic Study of Internal Open Juncture» (Phonetica 1960, Suppl.). Myöhemmistä kannanotoista pantakoon merkille erityisesti Noam Chomskyn 9. kansainvälisessä lingvistikongressissa esittämä (Preprints — — for the 9th Intern. Congress of Linguists, 1962, s. 553). Chomsky sanoutuu päättävästi irti yrityksistä määritellä »junktuuri» pelkästään foneettisista lähtökohdista käsin, samalla kun hän kuitenkin näyttää pitävän itse junktuuri-käsitettä jatkuvasti tarpeellisena. Vrt. kirjoittaja, Proto-Finnic Final Consonants I: 1 s. 24—29.

fonologista vaihtelukaavaa (vokaalin perään tulee kulloisenkin alkukonsonantin geminoituma), esim. *ota + kiinni = otak kiinni*. *-v v-* taas syntyy ensinnäkin silloin, kun *v*-alkuista sanaa edeltää sana, joka terminaalissa asemassa päättyy tai voi päättyä *n*:ään, esim. *meilän + väki = meiläv väki*, ja toiseksi silloin, kun *v*-alkuista sanaa edeltää sana, joka noudattaa tuota juuri puheena ollutta geminaattakaavaa, esim. *ota + vaan = otav vaan*. Tähän tapaan sananrajaiset äännesekvenssit voivat — vaikkei niiden välttämättä tarvitse — olla tiettyjen morfofonologisten vaihtelukaavojen kerrallisia toteumia. Yhteen koottuina jonkin kielimuodon kaikki sananrajasekvenssit puolestaan muodostavat omalaatuisensa järjestelmän, joka sanansisäisten sekvenssien muodostamaan perusjärjestelmään verrattuna on tavallaan marginaalinen: siinä elävät sulassa sovussa sekvenssit, jotka sanan sisässäkin ovat mahdollisia, ja toisaalta sekvenssit, joita sanan sisässä ei koskaan tai ainakaan sananrajaiseen verrattavassa äänneympäristössä tavata, ns. limitaalit sekvenssit. Äskeiset geminaatat eroavat toisistaan tässäkin suhteessa. *-k k-* tavataan myös sanan sisässä kaikissa painoasemissa, *-v v-*:tä taas ei sanan sisässä lainkaan esiinny, paitsi murteittain määräsäemissa eräiden myöhäisten kehitysten johdosta.

Diakroninen kielentutkimus edellyttää sekin synkronisten tasojen hallintaa. Miten sananrajailmiöiden synkronisia yhteyksiä koskeva tieto saattaa helpottaa näiden ilmiöiden diakronista tutkimusta, siitä saamme jonkinlaisen käsityksen seuraamalla vaikkapa sellaista yksityiskohtaa kuin kantasuomen sananloppuisen *k:n* vaihteita suomen murteissa.

Tarkatkaamme ensin loppu-*k:n* edustusta konsonanttialkuisen sanan edessä. Useimmissa murteissa loppu-*k*:lliset sanat tässä asemassa noudattavat vastamainittua geminaattakaavaa: sanotaan siis *otak kiinni*, *otav vaan* ja edelleen esim. *otat tästä*, *otas siitä*, *otan nyt*, *otar rahat*, *otah haltuus* (*h:n* edessä tosin tavataan laajalti myös katoa: *ota haltuus*). E. N. Setälä ilmaisi jo Yhteissuomalaisessa äännehistoriassaan käsityksensä tämän geminaattakaavan synnystä: *-k* olisi kaikkien alkukonsonanttien edessä ensin muuttunut laryngaaliklusiiliksi, ja se olisi sitten assimiloitunut alkukonsonanttiin ja muodostanut sen kanssa geminaatan. Syistä, joita olen väitöskirjassani tarkemmin käsitellyt, tämä teoria tuskin kuitenkaan voi pitää paikkaansa. Todennäköisenä ei voida pitää myöskään oletusta, jonka R. Gauthiot esitti kuulussa väitöskirjassaan *La fin de mot en indo-européen* etsiessään havainnollista lisätukea indoeurooppalaisten loppukonsonanttien kehitystä koskeville teorioilleen. Gauthiot'n mukaan näet suomen loppu-*k* (ja murteittain loppu-*t*) olisi kaikissa eri lauseasemissa samanaikaisesti pyrkinyt heikentymään »implosiiviksi», äänteeksi, jonka eksploosio olisi ollut heikko tai olematon, ja tällainen implosiivinen loppuklusiili olisi sitten puhtaasti foneettisen kehityksen tietä assimiloitunut alkukonsonantin kanssa geminaataksi. Itämerensuomalaiset kielet tuskin kuitenkaan suovat tukea otaksumalle, että loppu- ja alkukonsonantin yhtymien ääntämyksellä yleensä olisi ollut erikoisluonnetta, joka ainakaan tällä tavoin poikkeaisi sanansisäisten konsonanttiyhtymien ääntämyksestä. Gauthiot tosin on löytävinään tällaiselle tilanteelle sanskritista rinnakkaistapauksen, *abhinidhāna*-nimellä tunnetun loppukonsonanttien heikenty-

misilmion,⁴ mutta todellisuudessa paralleeli on varsin epätarkka. Milloin sanskritissa näet tavataan loppukonsonantin heikkenemistä alkukonsonantin edessä, se on kiinteästi sidoksissa samanaikaiseen heikkenemiseen terminaalissa asemassa. Suomessa taas *-k*:ta edustava alkukonsonantin geminoituma, *-t*:tä edustavasta geminoitumasta puhumattakaan, on ominainen sellaisillekin murteille, joissa terminaaliksi on semmoisenaan säilynyt.

Jo kauan sitten on esitetty kolmaskin teoria. Setälän ohimennen lausumaa ajatusta kehitellen Heikki Ojansuu otaksui lounaismurteiden äännehistoriassaan, että sananrajaisen geminaattakaavan synty olisi yhteydessä sanansisäisiin äännesuhteisiin: kun kantasuomessa painottoman tavun jäljessä esim. *kt* muuttui geminaatta-*t*:ksi ja *kn* vastaavasti geminaatta-*n*:ksi, niin samat muutokset olisivat samanaikaisesti tapahtuneet myös sananrajoilla, ja tällaisissa tapauksissa syntynyt geminaattaedustus olisi sitten yleistynyt ja syrjäyttänyt muutkin *-k*:n ja alkukonsonantin yhtymät. Tämä otaksuuma ansaitsee yhä vakavaa huomiota. Tosin Ojansuun näkemys sandhimuutosten ja sanansisäisten muutosten syy yhteestä näyttää olevan modifioinnin tarpeessa. Sananrajat ovat puheen virrassa eräänlaisia taitekohtia: siinä missä sana päättyy, on aina olemassa tauon mahdollisuus, kun sitä vastoin sanan sisästä puhe ei hevin katkea. Tästä psykologisesta syystä sananrajat epäilemättä ovat äänne- ja äännejärjestelmän kokonaisuuden kannalta ylimääräiseksi rasitukseksi, josta pyrittiin luopumaan — tapahtuipa se sitten heti tai ehkä vasta vuosisatojen kuluttua.

Juuri pyrkimys limitaalien sekvenssien syrjäyttämiseen sananrajoilta ja niiden korvaamiseen foneettisesti läheisillä ei-limitaaleilla sekvensseillä näyttää olevan sellainen avaintendensi, jonka avulla voimme luontevasti selittää loppu-*k*:n ja muidenkin loppukonsonanttien vaihteita suomen murteissa. Myöhäiskantasuomessa, toisin kuin vielä varhaiskantasuomessa, tavattiin sanan sisässä vain muutamia *k*:lla alkavia konsonanttiyhtymiä. Tärkein oli *ks*; harvoissa tapauksissa esiintyivät vielä *kl*, *kr* ja *kj*, murteittain ehkä myös *kn*. Mutta sananrajoilla tavattiin ennen geminaattakaavan syntyä lisäksi *-k t-*, *-k p-*, *-k m-*, *-k v-* ja *-k h-*, jotka kaikki siis olivat puhtaasti limitaaleja. Väitöskirjassani olen koettanut tarkemmin selvittää, miten tästä limitaaliuden rasittamasta edustuskaavasta päädyttiin nykyiseen geminaattakaavaan. Näyttää asianmukaiselta olettaa, että kehitys on tapahtunut kahdessa vaiheessa. Ensimmäiseen vaiheeseen olisivat osallistuneet vain *-k*:n ja klusiilin muodostamat sekvenssit *-k t-* ja *-k p-*. Kumpikin oli limitaali, joten strukturaali paine

⁴ Tästä ilmiöstä on säilynyt jälkimaailmalle tietoja useidenkin muinaisintialaisten grammatikkojen kuvauksissa, jotka osaksi kyllä ovat sangen epäselviä ja keskenään ristiriitaisakin. Katsauksen erilaisiin *abhimdhānan* kuvauksiin ja niiden tulkintaa esittää Siddheshwar Varma teoksessaan *Critical Studies in the Phonetic Observations of Indian Grammarians* (Delhi 1961) s. 137—147.

niistä luopumiseen oli olemassa; kumpikin saattoi korvautua foneettisesti hyvin läheisellä ei-limitaalilla sekvenssillä, nim. geminaatoilla *-t t-* ja *-p p-*, ja yhdessä vanhastaan olemassa olleen sananrajageminaatan *-k k-* kanssa nämä hyvin saattoivat muodostaa kiinteän alasysteemin vaiheessa, jolloin muut *-k:n* ja alkukonsonantin yhtymät eivät vielä olleet korvautuneet geminaatoilla. Nuo muut yhtymät puolestaan olivat kirjava kokoelma strukturaalilta kannalta eriluonteisia tapauksia, joissa siirtyminen geminaattaan olisi merkinnyt joko ei-limitaalin sekvenssin korvautumista toisella ei-limitaalilla (esim. *-k s- > -s s-*) tai limitaalin sekvenssin korvautumista ei-limitaalilla (esim. *-k m- > -m m-*) tai limitaalin sekvenssin korvautumista toisella limitaalilla (esim. *-k v- > -v v-*). Kaikille näille tapauksille yhteistä kuitenkin oli se, ettei geminaatta ollut foneettisesti yhtä likeinen alkuperäisille sekvensseille kuin klusiilitapauksissa. Se että klusiilitapauksissa alkunsa saanut geminaattaedustus kehityksen jälkimmäisessä vaiheessa silti pystyi levittäytymään näidenkin sekvenssien tilalle, on ymmärrettävissä eräänlaisen rakenteellisen optimointipyrkimyksen tulokseksi. Yleinen geminaattakaava pystyi näet parhaalla mahdollisella tavalla yhdistämään kaksi tärkeää ominaisuutta: ensinnäkin se oli erittäin yksinkertainen — jokaisen alkukonsonantin edessä tavattiin nyt tuon konsonantin kahdentuma —, ja toiseksi sen limitaaliusaste oli varsin vähäinen. Syntyneistä geminaatoista tosin *-v v-*, *-j j-* ja *-h h-* (suomen murteiden aikaisemmassa vaiheessa myös *-r r-*) olivat limitaaleja, mutta niiden yhteinen osuus kaikista loppu-*k:n* ja alkukonsonantin edustumista suomalaisessa puheessa on vain noin 20 %. Vertauksen vuoksi sopii mainita, että säilyneen *k:n* ja alkukonsonantin yhtymissä vastaava limitaaliusfrekvenssi näyttää olleen peräti 62 %.

Yleinen geminaattakaava puolestaan on eräissä murteissa kehittynyt edelleen, niin että geminoituma tavataan vain muutamien konsonanttien (tavallisesti *k:n*, *t:n*, *p:n* ja *s:n*) edessä mutta muiden konsonanttien edessä kato. Tällainen osittainen geminaattakaava on ominainen mm. lounaismurteille ja erälle niihin rajoittuville siirtymämurteille. Voidaan hyvin yhtyä Ojansuuhun, joka yhdisti soinnillisten sandhigeminaattojen lyhenemisen samalla murrealueella määrähdoin (pitkän vokaaliaineksen sisältävän painollisen tavun jäljessä ja aina painottoman tavun jäljessä) tapahtuneeseen sanansisäisten soinnillisten geminaattojen lyhenemiseen. Sananrajainen kehitys tosin ei liene tässäkin tapauksessa toteutunut erottamattomana osana vastaavaa sanansisäistä kehitystä; pikemmin meidän on jälleen ajateltava syysuhde sellaiseksi, että sanansisäiset lyhenemiset tekivät sananrajageminaatat käytännöllisesti katsoen limitaaleiksi ja että nämä sen johdosta pyrkivät lyhenemään aivan kuin sanansisäisen kehityksen kannoilla. Joillakin reuna-alueilla — esim. Porin seuduilla, Itä-Uudellamaalla ja enimmäisissä kaakkoismurteissa — kehitys on vienyt niinkin pitkälle, että *-k:*ta kaikkien alkukonsonanttien edessä edustaa kato. Tällainen edustus ei enää voi selittyä omapohjaisesta limitaaliuden välttelystä, vaan syyppäänä on ilmeisesti ollut samoilla seuduin tavattu suomalais-ruotsalainen tai suomalais-muinaisvenäläinen kaksikielisyys. Kun ruotsissa ja venäjässä ei ole ollut mitään suomen geminaattakaavaan verrattavissa olevaa sandhijärjestelmää, on

varsin ymmärrettävää, että kaksikieliset yksilöt suomea puhuessaan ovat pyrkineet yleistämään yhden ainoan sandhivariantin: sen, joka esiintyi semmoisenaan terminaalissa ja vokaalinetisessä asemassa ja oli sitä paitsi muissa asemissa esiintyvien varianttien »suurin yhteinen tekijä» (esim. aines *ota-* tapauksissa *otat lästä, otas siitä, otan nyt* jne.).

Loppu-*k*:n kohtalot vokaalialkuisen sanan edessä ja terminaalissa asemassa kytkeytyvät läheisesti yhteen, mutta toisaalta ne ovat selvässä yhteydessä myös konsonantiaalisen sanan edessä tapahtuneeseen kehitykseen. Useimmissa savolaismurteissa, osassa Keski-Pohjanmaata ja koko Pohjois-Pohjanmaalla -*k*:ta vokaalialkuisen sanan edessä edustaa laryngaaliklusiili (tai ainakin kurkunpään puristussupistuma), joka varsinkin huolellisessa ääntämyksessä on geminaatan veroinen: *ota*[?] [?]*opikses*. Tässä ei ole kysymys mistään muusta kuin geminaattakaavan täydentymisestä uudella geminaatalla, jonka on mahdollistanut merkillinen strukturaali yksityiskohta. Kyseisten murteiden fonologisesti vokaalialkuiset sanat ovat näet foneettisesti usein konsonantiaaliskuisia: vokaalia edeltää lujan alukkeen nimellä tunnettu rajasignaali, joka realisoituu joko kurkunpään puristussupistumana tai selvänä laryngaaliklusiilinakin. Sitä mukaa kuin -*k*:n ja lujan alukkeen yhtymä näissä murteissa on syrjäytynyt geminaattalaryngaaliklusiilin tieltä, on myös edustuskaavassa orvoksi jääneen terminaalien -*k*:n ollut pakko väistyä. Terminaaliin asemaan ei geminaattakaava kuitenkaan voinut levittäytyä; oli tyytyminen katoedustukseen, joka saatiin lohkaisemalla »suurin yhteinen tekijä» kaikista konsonantinetisistä tapauksista (jälleen siis aines *ota* tapauksista *otat lästä, otan nyt, ota*[?] [?]*opikses* jne.). — Useimmissa länsimurteissa ja kaakkoismurteiden alueella -*k*:ta edustaa kato sekä vokaalialkuisen sanan edessä että terminaalissa asemassa. Jää tietymättömäksi, onko näissä murteissa kysymys vain samaisen »suurimman yhteisen tekijän» yleistämisestä molempiin asemiin vai onko nimenomaan terminaalien -*k*:n kato toteutunut foneettisluonteisen heikkenemisen kautta. Olipa selitys kumpi hyvänsä, kehitystä nähtävästi ovat jouduttaneet strukturaalit syyt: on pyritty yhtenäistämään loppu-*k*:n edustuskaava häätämällä *k* niistä parista asemasta, joissa se yksinäisenä vielä töröttösti geminaattaedustuksen syrjäytettyä sen kaikkien konsonanttien edestä.

Huomaamme tällaisista esimerkeistä, ettei sananrajailmiöiden diakronisessa selvittelyssä tulla toimeen pitämättä tarkoin silmällä samoja strukturaaleja yhteyksiä, joiden seuraaminen kuuluu näiden ilmiöiden synkronisenkin tutkimuksen tehtäviin. Synkronia tarjoutuu tässä — niin kuin yleensäkin tietemme alalla — diakronian oivaksi avuksi, mutta yhtä hyvin pätee myös käänteinen toteamus: se latteaa pinta, jonka parissa synkronikko askartelee, hahmottuu silmissämme uudella lailla, kun liitämme sen osaksi peräkkäisten aikatasojen ilmavaa kehikkoa. Toisinhan ei voisi ollakaan. Tutkittava ilmiö, jonka synkroniset yhteydet ovat selvillä, asettuu tässä kehikossa yhä uusiin yhteyksiin, ja mitä väljemmässä suhteutustaustassa sen näemme, sitä syvemmin voimme väittää sen ymmärtävämmä.

Zur Synchronie und Diachronie der Sandhi-Erscheinungen

VON TERHO ITKONEN

Bei dem Artikel handelt es sich ursprünglich um den einleitenden Vortrag zur Disputation im Zusammenhang mit der akademischen Abhandlung des Verfassers über das Thema »Proto-Finnic Final Consonants. Their History in the Finnic Languages with Particular Reference to the Finnish Dialects. I: 1. Introduction. The History of *-k* in Finnish». Zu Anfang wird kurz die Geschichte der synchronischen Erforschung der Sandhi-Erscheinungen beleuchtet. Von den Forschern unseres Jahrhunderts wird zunächst Adolf Noreen erwähnt, der in seinem Werk *Vårt språk* Berechnungen anstellte über die Kombinationsmöglichkeiten der Konsonanten im Wortauslaut und -anlaut im Schwedischen und der auch den Anteil der für die Sandhistellungen typischen und lediglich im Innern von Wortstämmen auftretenden Konsonantenverbindungen am schwedischen Lautsystem miteinander verglich. Auf ähnlichen Vergleichen beruhte später auch die Abgrenzungslehre von N. S. Trubetzkoy. Neu in seiner Theorie war jedoch die Anwendung des phonologischen Aspekts. Der Verfasser erläutert sodann die von Trubetzkoy durchgeführte Zweiteilung in phonematische und aphonematische Grenzsignale. Die Teilung ist u. a. aus dem Grunde von Bedeutung, da jene Erscheinungen, die in Trubetzkoy's System zur Gruppe der aphonematischen Grenzsignale gehören, in den letzten zwei Jahrzehnten in der sprachwissenschaftlichen Diskussion in Amerika eine wichtige Stellung eingenommen haben. Wenn nämlich die phonologische Analyse ohne einen Hinweis auf die morphologische oder syntaktische Ebene verwirklicht werden soll — wie man es in Amerika recht allgemein versucht hat —, so lassen sich die auf die aphonematischen Grenzsignale aufbauenden phonologischen Oppositionen wirtschaftlich nur mit Hilfe eines besonderen operationellen Begriffs darstellen. Als solcher bot sich der Begriff der Junktur dar. Interessant wird, wie sich das Schicksal dieses Terminus dann gestaltet, wenn auch in der Neuen Welt die prinzipielle Unmöglichkeit einer bloss auf ihre eigene Ebene gestützten phonologischen Analyse immer allgemeiner anerkannt werden wird.

Der Vergleich der im Wortinnern und an den Wortgrenzen auftretenden Lautsequenzen scheint auch für die diachronische Untersuchung der Sandhi-Erscheinungen nützliche Ausgangspunkte zu bieten. Ein gutes Beispiel

liefert die Geschichte des urfi. *-k* in den finnischen Dialekten. In präkonsonantischer Stellung wird *-k* heute in den meisten Dialekten durch die Geminierung des betreffenden Anfangskonsonanten vertreten. Bereits Heikki Ojansuu äusserte den Gedanken, die Geminatavertretung an den Wortgrenzen stünde im Zusammenhang mit den im Wortinnern vor sich gegangenen, urfinnischen Lautveränderungen: da sich im Urfinnischen z. B. die Entwicklung *kt > tt* (nach einer unbetonten Silbe) und *kn > nm* vollzogen habe, wären die gleichen Veränderungen gleichzeitig auch an den Wortgrenzen aufgetreten, und die in derartigen Fällen entstandene Geminatavertretung habe sich dann allgemein durchgesetzt und auch die anderen Verbindungen von *-k* und einem Anfangskonsonanten beseitigt. Diese Ansicht verlangt zwar nach einer Modifizierung. Es lässt sich kaum beweisen, dass die Entwicklung *kt > tt* an den Wortgrenzen zur gleichen Zeit vor sich ging wie im Wortinnern; klar ist lediglich, dass *-k t*-an Wortgrenzen nach den Veränderungen im Wortinnern *kt > ht* und *kt > tt* hinsichtlich der Gesamtheit des Lautsystems in eine Randstellung geriet, wo es als übermässige Belastung empfunden wurde, derer man sich entledigen wollte — entweder gleich oder erst später.

Lautsequenzen, die in irgendeiner Sprachform an den Wortgrenzen, nicht aber im Wortinnern auftreten, nennt der Verfasser *limital*. Gerade das Streben, die *limitalen* Sequenzen von den Wortgrenzen zu vertreiben, scheint eine Schlüsseltendenz zu sein, mit deren Hilfe die Phasen des auslautenden *k* und auch der anderen Schlusskonsonanten im Finnischen geklärt werden können. Im Späturfinnischen gab es im Wortinnern nur einige wenige Konsonantenverbindungen, die mit *k* begannen: *ks*, selten *kl*, *kr*, *kj*, dialektal vielleicht auch *kn*. An den Wortgrenzen traten jedoch vor der Entstehung der Geminatavertretung auch die folgenden *limitalen* Verbindungen auf: *-k t*-, *-k p*-, *-k m*-, *k v*- und *-k h*-. Die Entwicklung von diesem Vertretungsschema zur Geminatavertretung scheint in zwei Phasen vor sich gegangen zu sein. An der ersten Phase hätten sich nur die Sequenzen *-k t*- und *-k p*- beteiligt. Beide waren *limital*, so dass der strukturelle Druck, sie aufzugeben, vorhanden war; beide konnten sich durch eine phonetisch nahestehende nichtlimitale Sequenz verwirklichen, nämlich durch die Geminaten *-t t*- und *-p p*-, und

gemeinsam mit dem von jeher vorhandenen *-k-* mochten sie ein festes Untersystem bilden in einem Stadium, da die anderen Verbindungen von *-k* und einem Anfangskonsonanten noch nicht durch Geminaten ersetzt waren. Jene anderen Verbindungen stellten eine bunte Sammlung diverser Fälle dar, wo der Übergang zur Geminata entweder den Ersatz einer nicht limitalen Sequenz durch eine zweite nichtlimitale bedeutete hätte (z.B. *-k s-* > *-s s-*) oder den Ersatz der limitalen Sequenz durch eine nichtlimitale (z.B. *-k m-* > *-m m-*) oder den Ersatz einer limitalen Sequenz durch eine zweite limitale (z.B. *-k v-* > *-v v-*). Gemeinsam war jedoch allen jenen Fällen, dass die Geminata phonetisch gesehen den ursprünglichen Sequenzen nicht so nahe stand wie bei den Beispielen mit Klusilen. Dass sich die Geminatavertretung in der letzteren Entwicklungsphase dennoch auch für jene Sequenzen durchzusetzen vermochte, ist als Resultat einer Art strukturellen Optimierungsstrebens anzusehen. Das allgemeine Geminatenschema vermochte nämlich zwei wichtige Eigenschaften in optimaler Weise zu vereinen: erstens war es ausserordentlich einfach und zweitens war sein Limitalitätsgrad sehr gering.

Das allgemeine Geminatenschema hat sich in einigen Dialekten weiter entwickelt, so dass wir nur vor wenigen Konsonanten (gewöhnlich *k*, *t*, *p* und *s*) die Geminierung vorfinden, vor den anderen Konsonanten jedoch einen Schwund antreffen. Eine derartige Vertretung ist u.a. für die Südwestdialekte charakteristisch. Wir können uns Ojansuu anschliessen, der die Verkürzung der stimmhaften Sandhigeminaten mit der im gleichen Dialektgebiet unter bestimmten Bedingungen vor sich gegangenen Kürzung der stimmhaften Geminaten im Wortinnern verband. Zwar dürfte sich die Entwicklung an den Wortgrenzen auch in diesem Fall nicht als untrennbarer Teil der entsprechenden Veränderung im Wortinnern verwirklicht haben; eher hat man sich das Kausalitätsverhältnis wiederum so zu denken, dass die Kürzungen im Wortinnern die Sandhigeminaten limitall machten und dass diese aus dem Grunde zur Kürzung neigten, der Entwicklung im Wortinnern gleichsam nachfolgend. In einigen Randgebieten — z.B. in der Gegend von Pori, in Ostuusimaa und in den meisten Südostdialekten — wird *-k* vor allen Anfangskonsonanten durch den Schwund vertreten. Eine derartige Vertretung erklärt sich nicht mehr aus der Vermeidung

der Limitalität; die Ursache dazu lag offenbar in der in diesen Gegenden auftretenden finnisch-schwedischen oder finnisch-altrussischen Zweisprachigkeit, die das ursprüngliche Sandhischema durchbrochen hat.

Das Schicksal des auslautenden *-k* in prävokalischer und terminaler Stellung hängt eng miteinander zusammen, steht jedoch auch in deutlicher Verbindung mit der Entwicklung in präkonsonantischer Stellung. In den meisten Savodialekten und weit verbreitet in den ostbottischen Mundarten ist das prävokalische *-k* durch einen Laryngalklusil (oder zumindest durch eine Pressenge des Kehlkopfes) vertreten, der besonders bei sorgfältiger Aussprache einer Geminata gleichkommt. Hier wird das Geminatensystem mit einer neuen Geminata vervollständigt, welcher Umstand dadurch ermöglicht wurde, dass die phonologisch auf Vokal anlautenden Wörter in den betreffenden Dialekten vom phonetischen Standpunkt aus allgemein mit einem Konsonanten beginnen (mit einem harten bzw. festen Einsatz). In dem Masse, wie die Verbindung *-k* und harter bzw. fester Einsatz in jenen Dialekten vor dem Geminatalaryngalkklusil geschwunden ist, hat auch das im Vertretungsschema nunmehr alleinstehende terminale *-k* schwinden müssen. Bis in die terminale Stellung konnte die Sandhigeminata jedoch nicht vordringen, man musste sich mit der Schwundvertretung begnügen, die zustandekam, indem man den »grössten gemeinsamen Faktor« aller präkonsonantischen Fälle abstrahierte (z.B. das Element *ota* aus den Fällen *otat tästä* 'nimm hiervon', *otan nyt* 'nimm jetzt', *ota?* 'opikses 'nimm dir zur Lehre [= lerne daraus]' usw.). — In den meisten Westdialekten und im Bereich der Südostdialekte wird *-k* sowohl in prävokalischer als auch in terminaler Stellung durch den Schwund vertreten. Unbekannt bleibt, ob es sich dabei nur um eine Verallgemeinerung des »grössten gemeinsamen Faktors« in beiden Stellungen handelt oder ob sich speziell der Schwund des terminalen *-k* durch phonetische Schwächung verwirklicht hat. Welche Erklärung denn auch zutrifft, die Entwicklung ist offenbar durch strukturelle Gründe beschleunigt worden: man wollte das Vertretungsschema des auslautenden *k* vereinfachen, indem man das *k* aus jenen zwei Stellungen verbannte, in denen es allein noch vorkam, nachdem es durch die Geminatavertretung vor allen Konsonanten vertrieben worden war.